

Fekete Csaba

A korai protestáns gyülekezeti ének kutatásának története*

Témánk hőskorát a református himnológia atyjának, azaz Kálmán Farkasnak az írásai és vitái ábrázolják. A múlt században elkezdődött folyamatra a zárókövet Csomasz

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

Tóth Kálmán korszakos alkotása tette fel: a '48-as énekeskönyv szerkesztésének háttérben elkészült az első református himnológiai kézikönyv, majd a reformáció századának dallamtára. E nagy vállalkozásnak akadtak szórványos előfutárai, valamint elodázott tennivalói is maradtak, amelyeknek szemléje rákényszerít bennünket, hogy a himnológia fogalmával is viaskodjunk, és a jövőbeli kutatás irányait is vallassuk. A hazai protestáns gyülekezeti ének kutatásán belül nem különült el egy olyan irányzat, amely kizárólag az 1700 előtti énekekre összpontosította volna törekvéseit. Ennek az énekkincsnek fontos hányada élt tovább a mindenkori énekeskönyvekben, ezért a kutatásban is összefonódott az új énekretegek, illetve az átdolgozások problematikájával mindaz, ami a szakirodalomban lecsapódott.

1. Előzmények, kezdetek

Jó százesztendőös tehát a hazai protestáns himnológia múltja. Gyér előzményei azonban fölbukkannak már ötödfélszáz esztendeje, így Huszár Gál, Bornemisza Péter vagy Hoffgreff énekeskönyveiben. Kutatásnak ez nem minősül tudományos értelemben, megtámogatva levéltári és egyéb ismeretekkel és publikációkkal, de a szájhagyomány, tanulás meg levélbeli társalkodás útján szerzett ismeretek örökítése már az első protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben elkezdődött. Nem tehetünk mást, elfogadjuk, mikor valamelyik szerzőt megnevezték, akiről nem árulkodnak a versfők. Így Sylvester János¹ szerzőségét nem tudjuk más forrásból sem bizonyosnak, sem kétségtelenül hibásnak kimutatni. Az óprotestáns himnológia az első hazai irodalmi bibliográfiával is büszkélkedhet. Újfalvi Imre 1602-ben írott előszavának és néhány másik énekeskönyv bevezetőjének tanulságai elsősorban irodalmi jellegűek (a teológiai vagy történeti vonatkozások mellett).² Ez később is jellemzője a hazai református himnológiának. Jóllehet a voltaképpeni himnológia (akár általában az esztétika) csak a XVIII. század második felében kezdett kibontakozni, nálunk általában

* A MET rendezésében 2000. január 21-én elhangzott előadás átszerkesztett változata.

¹ *Krisztus feltámad, ki emberré lett vala* (Komjáti graduál 1574, 284^a, RPHA 785; szabálytalan szótagszámú). Nem tudjuk, honnan ered Huszár Gál értesülése.

² Hubert Gabriella kritikai kiadásban dolgozta fel a XVI. századi énekeskönyvek előszavait, munkájának megjelenése a közeljövőben várható.

nem terjedt ki a zenei megvalósítás elméletére és gyakorlatára, a református teológia munkálataiban egyáltalán nem, valamint a liturgika szempontjai sem jutottak szóhoz rangjuknak megfelelően.

A gyülekezeti énekeskönyv és a gyülekezeti éneklés említése a hazai református ágendairodalomban csak a XVIII. század végétől magától értődő.³ Korábban Geleji Katona kivétel, aki szól a kántorokról és a graduál mellett a kancionáléről.⁴ Mindennapos gyakorlat volt az éneklés, nem a lelkész dolga, nem igen foglalkoztak vele. Mikor az ágendában is sorra került az istentiszteleti éneklés, akkorra már a graduális éneklés és a perikóparend használata jórészt eltűnt. Az 1806-os énekeskönyv nem az örökségre és megszokásra, hanem új ízlésvivatra alapozódott és hivatalos elrendeléssel készült. A XVIII. század közepe után a diákság harmóniás éneklése volt a liturgikus eszmény. A hagyományos énekanyag megbélyegzése, az újért, csinosodottért lelkesedés, a versírás korabeli vívmányaiért buzgás félretolja a liturgikus szempontokat meg a régi magyar énekversek becsülését. Kutatásukról ekkor még nem volt szó. Természetesen ekkor is akadtak részletes ismerői a régi énekeknek, ilyen volt a magyar költészet múltjában igen otthonos Földi János. Az irodalmi érdeklődést és az énekek szertartási használatát azonban nem követte egyházzenei ihletésű feltárás.

Az 1806-os énekeskönyvnek a szemléletbeli módosulásához kapcsolódik (amelyet haladásnak, csinosodásnak gondoltak) a hazai protestáns himnológia egyik első terméke, Tóth Ferenc (1764–1844) professzor, majd püspök, a göttingai egyetem díszdoktora 1823-ban megjelent munkája, amely az akkori új énekeskönyv énekíróiról ad számot.⁵ Gyakorlati teológiai és egyháztörténeti munkái sorába illeszkedik ez a füzet, a himnológiának úgyszólván csak a történeti oldalát tekinti.

Emellett bizonyos apró himnológiai adalék kallódik még, mint pl. Lugossy József (1812–1884) egyes feljegyzései; ő a róla elnevezett kódexbe és könyvtára egyes köteteibe írt előfordulásra, kiadásra és szerzősége vonatkozó adatokat. Az ilyen feljegyzések gyűjtögetése a jövődöben még finom árnyalatokkal színezheti ismereteinket. Az enémű és a végleg odaveszett dokumentumokat némiképpen pótló forráscsoport érzékeltetésére idézzünk itt mutatónak néhány apró érdekességet az Öreg Debreceni Énekeskönyv két kiadásából!

Az 1806-os kiadás három jeremiádjának aláhúzott sorai mellé írta az első tulajdonos: „Lajos Király 1526.” „Ez a 272. 273. 274^k. Ének irodott a Mohátsi gyászos veszedelemkor. Divatba vólt hát már akkor is a Protestantismus Édes

³ Backamadarasi Kiss Gergely (1737–1787) ágendájában (Győr. 1788. Kiadta Szerencsi Nagy István) találunk először sorszámmal megemlített énekeket, az akkori új erdélyi énekeskönyv (az 1777/1778-as) alapján.

⁴ A Geleji kánonokban (1649) és a Szatmárnémeti zsinat végzéseiben (1646; számos kétnyelvű kiadásban megjelent, mindkettőt újra kiadta Kiss Áron magyarul, Kecskemét 1875).

⁵ *Éneklő kar, vagy azoknak a tudósoknak és szent poétáknak lajstroma, kik által a magyarországi reformátusok új énekeskönyvében levő és külön-különféle alkalmatosságokra írt 253 ének szerzettettek.* Pest 1823.

Hazánkba. E.G.' (Újfehértón — vélekedése történetileg hiteltelen, mert az énekek évtizedekkel későbbiek, de jellemző és elterjedt lehetett).⁶ Ugyanő a *Buzgó szívűből te fíjaid* alá helyesen jegyezte fel: „Radán Balás Debre.[ceni] Prédikátor írta.”

Ugyanazon énekeskönyv 1778-as kiadásának a hajdúhadházi kántorok számára 1780-ban vásárolt példánya elején ezt a régebbi énekek átdolgozásával és a liturgikus változtatásokkal kapcsolatos vélekedést olvashatjuk: „[...] hogy a' Kántorok is ha ezen Öreg Soltárból énekeltek mindég tsak Ditséretet raktak ki a' Táblára,⁷ heljesen vané az vagy nints? ezt is nem disputáлом, holott ezenn Énekes Könyvben vagynak Hymnusok, Ditséretok, Invocatiok és Litaniákis, még is ezek közzül tsak a' Ditséretet rakja ki, de ezzel sem lehetett még eddig ki fatsarni a' Nép Szájából az Öreg Soltár nevét, és e' nélkül a' Szent Dávidé is tsak fél Soltárnak vagy Kis soltárnak hivattatik, [...] vajon az Isteni tisztelethez mit nyert azzal: hogy a' Régi Hymnusokat bájolóbbakká, a' Ditséretoket Hízkelkedőbbekké, az Invocatiokat ingerlőbbekké, a' Litaniákat pedig tsiklandobbakká igyekezett módizni, vagy módosítgatni [...]”⁸

A reformkorral kezdődő törekvéseket folytatva és a felleltározó pozitivisták nézetek által meghatározottan a XIX. század utolsó negyedében kezdődött a *Régi Magyar Költők Tára* kötetek kiadása.⁹ Versként, nem énekként, a liturgiába illesztés, az éneklés és az egyházzene kérdéseivel meglehetősen keveset törődve született, de azóta kezünkben van a korai protestáns énekszövegek első adattára, amely a további áttekintésekben nélkülözhetetlen segédeszköz, és inspirálta a többirányú kutatást. Ennek a kiadványnak a református kapcsolódási pontja a szerkesztő személye. Szilády Áron (1877–1912) Lugossy tanítványa, majd esperes lelkészként a Tudományos Akadémia tagja. Betű szerinti (nem facsimile) kiadásai a Bibliotheca Hungarica Antiqua előfutárai, közöttük a Szegedi Gergelyről elnevezett 1569. évi énekeskönyvhöz¹⁰ írott tanulmánya a himnológiai szakirodalom gyarapodása (mára több adata elavult).

⁶ Aláhúzva az Emlékezéél, mi történék, Uram, mi rajtunk ... 15. strófája: *Mert korona nélkül vagygon most a' mi fejünk;* a Keserves szívvel Magyar Országban mondhatjuk magunkról 16. strófája: *A mi fejünknek szép ékessége kiesék közzülünk;* a Tekints reánk immár nagy Úr Isten! 5. strófája: *Elvővéd mitőlünk Országunkat, Királyunkat, Földhöz veréd a mi Koronánkat.*

⁷ A református templomokban általános volt a karzat párkányára vagy az első padsorra épített mutatótábla, amelyre a kántor és segédei az éneklendő zsoltárok és dicséretok sorszámát kirták szertartás közben. Bizonyos helyi hagyományokon túl a prédikációhoz a kántor szabadon választotta meg az odaillő éneket.

⁸ E példány bejegyzésével másutt részletesen foglalkozom. Egyébként a 12° formátumú debreceni énekeskönyvhöz viszonyítva értendő a formátum, azaz a tanuló gyermekek számára kiadott 24° volt a *fél zsoltár*, és a 18° formátumú a *kis zsoltár*; mindkettő Szenci Molnár Albert genfi zsoltárait tartalmazta, függetlenül a Calvinnál is meglévő újszövetségi kantikumokkal, a szokásos katekizmusi éneklés és öt imádsággal.

⁹ RMKT (XVII. század), kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1877–1912. Szerk. Szilády Áron. VIII. kötet: Dézsi Lajos. Bp. 1930. Napjainkban fejeződött be a XVII. századi sorozat 14. kötetével, illetve a XVI. századihoz is megjelent már három pótkötet.

¹⁰ Bp. 1893. = RMNy 264.

2. Kálmán Farkas (1838–1906) kora

A magyar református himnológia a múlt század második felében bontott szárnyat. Abban a korban, amikor az európai egyházzene és liturgia még nem lábalt ki az általános válságból, és az innen felvezető időszak egyben az értékek általános devalválódásával járt, amely a világháború árnyékában szemléleti tragédia alakjában megbékázta a hazai egyházak tudományosságát és hitéletét.

A hazai református himnológia atyját az igen szigorú történész és lexikográfus Zoványi Jenő¹¹ így ítéli meg: „Páratlan alaposággal ismerte a prot. énekügyet, kivált történeti fejlődésében. Számtalan ily irányú kisebb-nagyobb cikke jelent meg az egyházi lapoknak szinte mindegyikében.” Kálmán Farkas valóban áttanulmányozta a fontosabb énekeskönyveket, sokhelyt látható bejegyzése ritka könyvtári kötetekben¹² (patriarkális módon megkapta ezeket otthoni munkálkodásra és vidéki lelkészként ezekből gyűjtögette ismereteit, jártasságával messze meghaladta kortársait). Igen elcsodálkozott, mikor kutatómunkáját elkezdve a múlt század hetvenes éveinek elején, hogy a kéziratos szerkönyvekben nem a kancionálék kéziratos változatát vagy elődjét találta. Pápán diákoskodott, az ő diákkorában még nem enyészett el végleg a melodiáriumok világa. Innen jutott el a tudományos búvárkodásig. Meglepetéséből sem felocsúdni nem tudott, sem a pártatlan és objektív tudományos megközelítésre nem vértéződött fel eléggé, virtuskodó östehetség lévén.¹³ Cikkein kívül, amelyekben igen sok érdekes részlet található, csak az *Éneklő kar* (1880) jelent meg önállóan. E munkában az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyv versíróinak életrajzát összegzi (részben ezekkel foglalkoznak egyházi lapokban megjelent írásai is). E tárgyban már korábban megjelent idősb Révész Imre füzeté, vannak vitatott állításai.¹⁴ Kálmán Farkas az *Új magyar Athenas* egyik szerzője is volt; kéziratban maradt (többek között) a Szilády Áron biztatására elkezdett, régi magyar énekeket német mintára összegző lexikona (nem tudjuk

¹¹ *Egyháztörténeti lexikon*. 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 289.

¹² Saját kezű bejegyzése megtalálható pl. a Debrecenben őrzött Óvári graduál, vagy különféle nyomtatott énekeskönyvek, így a Szegedi-féle Cantus Catholici példányában. Az Óreg graduál másolatának állított zsoltárok recitálása közben lehetetlen, hogy pl. az Óvári graduál eltérő sorrendjét, és szövegét észre ne vette volna.

¹³ Unokája, Kálmán Lajos pedagógus és népzenekutató ez évben elhunyt, a birtokában lévő adatok alapján tervezte, de betegsége miatt végül nem írta meg tanulmányát nagyapjáról.

¹⁴ *A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről, az énekek szerzőinek névsorával, történeti közlemények*. Debrecen 1866. Lásd még e témához Antalfi János: „Ref[ormátus] énekszerzők. [1824. dicséreték]”, *Sárospataki Füzetek* 1857/1858. 660–661.; Szentpéteri Sámuel: „A magyarországi reformátusok köz istentiszteletre rendelt énekeskönyvének kiadásához”, *Sárospataki Füzetek* 1857/1858. 859–873.; Csuthy Zsigmond: „A zsoltárok szövegéből készült templomi énekek és ezek írói a magyar protestáns egyházban”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VIII (1865) 817–823., 854–858.; Ivánka Sámuel: „A magyar református egyházi énekekről. [Az 1806-os énekeskönyv szerzői]”, *Sárospataki Füzetek* 1858/1859. 48–56.; Révész Kálmán: „Dicséreteink szerzői”, *Sárospataki Lapok* XII (1893) 989.; és Révész Kálmán — Szekeres Mihály — S. Szabó József: „Dicséreteink szerzői”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXXIX (1896) 357–359., 406–407., 454–455.

pontosan, mennyi készült el belőle¹⁵), illetve *Adalékok a XVI. és XVII. század irodalomtörténetéhez* című munkája. Czeglédy Sándor professzor óvta tanítványait, hogy Kálmán Farkas vakmerő állításait tudós mivoltához illőnek tekintsék (a Batthyány graduálról kimondott tévedéseit Wolf György tételesen cáfolta), de ebben a korban még sok kérdés egészen feltáratlan volt. Ezt jellemezzük azzal, hogy a Batthyány graduál protestáns volta csak 1890 táján tisztázódott.

Kálmán Farkas kutatásai és írásai az egyházi közvéleményben meglehetősen széles körbe ismertté váltak az egyházi folyóiratok révén; számuk mintegy harmincöt. Elismerése következtében tagja volt az 1806-os énekeskönyv leváltására hivatott új énekeskönyv szerkesztői körének, ő azt kívánta volna, hogy legyenek zeneértők is a bizottságban és a dallamok kérdésében előzetesen döntsön a zsinat, mielőtt új énekeket kíván íratni. De ő már csak néhány próbafüzet és tervezet megjelenését érte meg. A régi protestáns énekkincsről feltárt eredményeit megemlégett lexikonában összegezte ugyan, de nem publikált átfogó munkákat.

Kálmán Farkas vitapartneri közül a legsajátosabb karakter, Ivánka Sámuel (1826–1886), mintha más nemzedékhez tartozott volna. Zenetanár és kántor volt Sárospatakon 1860-tól haláláig. Önképezéssel szerezte ismereteit, s méltán állítja róla Csomasz Tóth Kálmán, hogy „puritán egyházzenei elveit és törekvéseit kortársai nem méltányolták.” Modális hangsorok és harmóniás éneklés tekintetében mintegy folytatója volt Maróthi György kezdeményezésének. Ezen kívül azonban a zsoltárok átdolgozásától kezdve számos tekintetben ő is kora gyermeke volt. Nem tartotta változatlanul alkalmasnak a régi énekeket gyülekezeti használatra.¹⁶ Kiadta ellenben az Öreg graduál nevezetes előszavát.

Mindmáig nem készült elemző feltárás (kismonográfia) és teljességre törekvő bibliográfia sem Kálmán Farkas, sem Ivánka Sámuel himnológiára tartozó és egyéb munkásságáról, életművéről és koráról. Ez tehát adósságunk.

A mai olvasó számára nem kis meglepetés, ha számos bibliográfiai és egyéb segédlet akkori hiánya ellenére egészen részletes utánajárással földérett összegzésekre bukkan az egyébként elavult tanulmányokban. Így Huszár Gál nyomtatott graduáljából közreadta a karácsonyi liturgia leírását Szathmáry József,¹⁷ amelyet aztán Révész Imre egyháztörténete is átvett, és saját tanulmánya elkészítéséig erre támaszkodott Csomasz Tóth Kálmán.

Erdélyi Pálnak az énekeskönyvek történetéről írott áttekintését¹⁸ és Szügyi József később említendő füzetét olvasva rá kell döbbsennie a mai kutatónak,

¹⁵ Mutatványt közölt a Debreceni Protestáns Lapban VII (1887). 215–216. Ez helyesbítés, Szenci Molnár Albert zsoltárkönyvének 1651. évi debreceni kiadását (RMK I. 843.) hibásan tulajdonította Laskai Jánosnak Sándor István és Szabó Károly.

¹⁶ Iskolai kiadványai, vezérkönyvei, halotti énektára stb. mellett mintegy huszonöt írása jelent meg egyházi lapokban. Így a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező II., III., IV., VII.; a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap I., XX., XXIV., XXV.; a Sárospataki Füzetek I., III., X.; a Sárospataki Lapok I., II., IV. évfolyamaiban.

¹⁷ „A ref[ormátus] templomi énekeskönyv története”, *Protestáns Szemle* (1892) 324–347., 446–488.

¹⁸ *Magyar Könyvszemle* 1899.

hogy szinte mindent megtalál bennük, amit később Csomasz Tóth Kálmán himnológiai kézikönyve összegez. Még a zenei megközelítésre is van példa, pl. Ivánka Sámuel mellett Farkas Lajos írásaiban.¹⁹

A századfordulón sem vált általánossá a régi énekkincs kutatása és értékelése, ellenben az akkori (régiségekkel is foglalkozó) irodalomtörténet révén, és az énekeskönyvben még megőrződött énekek által is tovább éltek a reformáció korának utóhatásai.

3. A századelőtől '48-ig

Áttolódott 1900 utánra a XIX. századból az új gyülekezeti énekeskönyv szerkesztésének és a Fejes István (1838–1913) szerkesztette, elutasított próbafüzeteknek a krízise. A botrányos megoldhatatlanságot lezárta a Baltazár Dezső által szerkesztette énekeskönyv 1921-ben: több mint egy évszázaddal a Benedek-féle énekeskönyv (1806) után napvilágot látott a hazai reformátusság mindmáig ható (főként Erdélyben rögzült) és mélypontot jelző alkotása.

Az ízlésbeli és liturgikus normarendszer feloldódását a visszaképzések és a némi jártassággal nehezen érthető, kontrollálatlan áthallások jellemzik. Sörös Béla félbemaradt liturgiátörténete²⁰ első a maga nemében, tiszteletre méltó áttekintés, előzmények nélkül. Középkori és reformáció korabeli énekekből szemelget, és nem tévedhetetlen szertartási kérdésekben sem. Ámde az elhanyagolt templomi éneklés szokásából öntudatlanul kiindulva nem tudja elképzelni, hogy valaha pl. a Farkas András híres énekét (vagy a bibliai históriákat) el is énekelték.²¹ Úgy véli, hogy Bornemisza álmodásba fulladt vasárnap délutánokon felolvasta ezeket híveinek.

Baltazár ugyanilyen nézetek foglyaként volt egyházkormányzó lelkész, azonban két olyan munkatársat tudhatott maga mellett, akiknek a hazai himnológiában különleges helyet kell kijelölnünk. Az egyik Szügyi József (1857–1928) békési zenetanár és kántor, akinek a főtebb megemlített könyvecskéje 1910-ben a református énekeskönyvek történetének a maga korában igen jó összeállítását tartalmazta.²² Korálkönyveiben²³ is érvényre jutott zenei jártassága, ha ma

¹⁹ „A magyar ref[ormátus] énekgyűjtemény s a francia dallamok”, *Sárospataki Lapok* XI (1892) 582–583., 605–608., 646–659., 673–676., 686–689. „Az énekeskönyv reformja zenészet szempontból”, *Protestáns Szemle* VII (1895) 1–17., 77–91., 137–151., 190–205.

²⁰ *A magyar liturgia története. I. kötet. A keresztyénység behozatalától a XVI. század végéig*. Bp. 1904. Hornyánszky Ny. Folytatása nem jelent meg.

²¹ „Katechizáláson kívül a déleesti istentiszteleten szoktak tartani felolvasást, mint Bornemisza tette, hogy nagyobb énekeket olvasott fel hallgatóinak. Ezek valóságos verses prédikációk voltak. Ennek a helyét is töltötték be.” (op. cit. 213.) Irodalmárok számára bizonygatnom kellett, hogy Szőnyi Benjámin, s korában még általánosan az énekszerzők, énekeiket nem csak *ad notam praxis* szerint írták, hanem valóban eléneklésre (és memorizálásra). Maga Szőnyi így írta meg még a kisgyermek fizikáját is. Vö. *Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794. Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*. Szerk. Imre Mihály. Hódmezővásárhely 1997.

²² *A magyar református énekeskönyv múltja*. Debrecen 1910.

már nem is tartjuk szertartásunkba illőnek a cantus planusként nevezett ki-egyenlített dallamokat és a dallamtorzulások romantikus fordulatokkal való kíséretét, meg a sorközjátékok (később joggal eltiltott) gyakorlatát.

A másik zenei szakember Seprődi János (1874–1923), akinek emlékét némileg ébren tartotta egy válogatás.²⁴ Neki volt közvetlen tapasztalata az énekeskönyvek ügyében, ő szerkesztette az *Egyházi énekeskönyv az erdélyi egyházkerület számára* című, 1911-ben már harmadszor napvilágot látott kiadványt. A régi egyházi énekinccsel is foglalkozó tanulmányai között az egyik legfontosabbat a Kájoni kódexről írta.²⁵

Az 1921-es énekeskönyv által jelölt liturgikus és egyházzenei mélypont ugyan ettől nem kerül kedvezőbb megvilágításba, azonban a hazai himnológiának a tanulságot még föl kell dolgoznia. Mikor az egyházi tudományosság és művészeti meg liturgikus szemlélet zátonyra futott, ilyen nevek cégérével sem sikerült nívósabb énekeskönyvet bevezetni. Ennek egyháztársadalmi okai és a közben megtörtént politikai fordulatok (Tanácsköztársaság, Trianon) mellett az értékrend felbomlása volt az oka.

Az irodalomtörténet kutatói ezekben az évtizedekben is számos közlemény-nyel gyarapították a régi magyar énekek szövegére, értékére, szerzőire vonatkozó ismereteinket. Jelzésül néhány versrészletbe kóstoljunk bele.

Valószínűleg Homonnai Bálint (1577–1606) szerzeménye [Balassi éneke dallamára] az Vton iarok Eneke, ad notam Remensegem nincs mar nekem ..., amelyet Dézsi Lajos közölt:

*Remensegünk ky uagi nekunk,
vezerleo Istenunk.
Vtunkban csellagunk,
mi iartunkban es keoltunkben,
vezer kalauzunk,
kegies igazgatonk,
Indulj mi uelunk,
Mostan is urunk
ald meg, igazgasd, vezereld
Es iarj velunk ...*

Harsányi István ugyanakkor közli egy addig kiadatlan adventi himnusz magyar változatát:

*Kialczunk most Istenünkhöz,
es minn'aian kön'örögiwnc
hog' az Istennek haragiat
ezzel meg engesztelheswc ...*

²³ Négyhangú magyar ev. református korálkönyv. Debrecen 1887. *Orgona-karénekes könyv sorközjátékokkal a magyar reformátusok új énekeskönyvéhez.* Bp. 1922.

²⁴ Seprődi János válogatott zenei írásai. Szerk. Almási István, Benkő András, etc. Bukarest 1974.

²⁵ ItK 1926. 221.

Mind az énekeskönyvre, mind a protestáns egyházon belül folyó teológiai és oktató tevékenységre kevés közvetlen hatása volt az ilyen tudományos közleményeknek, azonban a régiség becsülését a korabeli divatos (fordított) énekekkel szemben szűkebb körben fenntartotta. A háttér értékelése miatt a holnapi tudománynak még ezek számbavételével is meg kell birkóznia, mert az énekkincs megítéléséhez hozzátartoznak.²⁶

E nemzedékváltást és szemléletváltást jelző 1921-es énekeskönyvvel megjelenésekor mindjárt vitakoztak (tovább hadakoztak) mindazok, akik eleve mást szerettek volna. A század elejétől forgalomban volt a főként angolszász ébredési énekeket adaptáló Hozsanna²⁷ és Hallelujah²⁸ gyűjtemény, amelyből

²⁶ Az ide kapcsolódó témák (énekeskönyvek története, a zömében kanciókat tartalmazó Lugossy-kódex, halotti búcsúztatók, versénekek) irodalmából álljon még itt még némi válogatás, amelyekre előadásomban természetesen nem térhettem ki:

Gulyás József: „Egyháztörténeti háttérű, ismeretlen énekek”, *Theologiai Szemle* 1929. 333–342.; „Debrecen város címerének régi verses megmagyarázása [Szeremlei Császár Sámuel írta 1740. táján]”, *Debreceni Protestáns Lap* 1931. 242–244.; Csáji Pál: „Csider Szabó Pál lelkiéneke”, *Református Egyház* 1955. 456–462.; Csáji Pál: „Énekeskönyv-revizio kísérlet 1729-ben”, *Egyháztörténet* 1958. 166–173.; Dézsi Lajos: „A Lugossy-kódex [1629–1635] kiadatlan versei. Régi magyar verseskönyvek ismertetése. 3.”, *ItK* 1914. 80–97.; Dézsi Lajos: *A Lugossy-kódex és kiadatlan versei*. Bp. 1915. [Magyar Irodalomtörténeti Értekezések 11.]; Kálmán Farkas: „A Lugossy-kódex”, *Debreceni Protestáns Lap* 1886. 317–318., 344–346., 353–354.; Szabó Gyula, [Ujvárossy]: „A Lugossy-kódex”, *MKSz* 1913. 217–231.; Péczely László: „Régi, énekelt verses irodalmunk ritmusa. Szemle a XVI. századi magyar énekköltés ritmuskincsén”, *Irodalomtörténet* 1935. 5–9., 49–57.; Horkay László: „Szegedi Gergely 1569. évi debreceni énekeskönyve”, *Theologiai Szemle* 1943. 108–123.; Bartha Dénes: „A magyar énekelt vers forrásai Faluditól Horváth Ádámig”, *ItK* 1932. 274–287., 382–397.; Szabó T. Attila: „Adalékok és szempontok a magyar diákénekls irodalomtörténeti vizsgálatához”, in *Az Erdélyi Múzeum Egyesület 10. vándorgyűlésének emlékkönyve*. Kolozsvár 1932. 52–62.; Benkő Imre: „Domokos Márton búcsúztatója [1764]”, *ItK* 1905. 482–488.; Payr Sándor: „Bárány György felett mondott halotti búcsúztató. Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez”, in *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 1906. 80–92.; Hellebrandt Árpád: „Egyleveles nyomtatványok a XVIII. századból” [Kemény Zsigmondné, Jósika Imre és Gyulay Ferenc halotti búcsúztatója], *ItK* 1908. 66–95., 204–217.; Bartha Dénes: „A magyar énekelt vers forrásai Faluditól Horváth Ádámig”, *ItK* 1932. 274–287., 382–397.; Vasáry Dániel: *Péczeli Király Imre és énekei*. Esztergom 1907.

²⁷ *Hozsanna. Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és a család használatára*. Bp. [1905?]. 1907-ben (Londoni Traktátus Társaság) már 5. jav., bőv. kiadása jelent meg dallamok nélkül, dallamokkal 1908-ban a 4. kiadása. Szerk. Victor János. Csomasz Tóth Kálmán állásfoglalása: „Ezeknek az énekgyűjteményeknek részletes tárgyalása és éneklésünk történetében való elhelyezése jelen feladatunk körén kívül esik.” *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 193. 55. jegyzet. Ez ugyan megokolt teológiai és esztétikai minősítés, de egyben azt jelentette, hogy ezzel a valós igénnyel és jelenséggel a himnológia legfeljebb summás elutasítás szintjén foglalkozik, ezzel az egyházon és a teológiai tudományosságon kívülre került az ügy, de meg nem oldódott.

²⁸ *Hallelujah. Evangéliumi énekek gyűjteménye*. Szerk. Kováts Lajos. Bp. 1914. 1944-ben (21. kiadás?) már 400 éneket tartalmazott, zömében angolszász pietista forrásokból, reprintjei az elmúlt évtizedekben külföldön ismételtelen megjelentek, bejutottak az országba, itthon főleg bibliakörök, a Bethania szövetség, és különféle kegyességi irányzatok némelykor kizárólagos használatában máig megmaradtak. Újabb kiségyházak gyakran ebből szemelgettek kedvezenceiket. Századeleji nyelvezete sokak számára az igazi vallásos hangot jelenti, s megakadályozza a nívósabb régi vagy újabb vallásos líra, egyáltalán a valódi egyházzenei értékek befogadását.

már Baltazár énekeskönyve is vett át függelékül. Sokakat ez ébresztett rá a református gyülekezeti éneklés krízisére. Kieleződött a főváros és a vidék ellentéte is, ennek két névvel jelölhetjük ki a pólusait: Hodossy Béla és Árokháty Béla.

1906-tól a kántoregylet már működött, ha akadozva is, és lapjának később (1927-től haláláig) nagy tekintélyű szerkesztője, Sárospatak zenetanára volt Hodossy Béla (1864–1943), aki a Gábor Ignác-féle verselméletet követte,²⁹ valamint Ivánka Sámuel nézeteitől teljesen eltérően értékelte a modális hangnemeket, természetesen a genfi zsoltárok ritmusát³⁰ is magyaros parlando értelmezésben eszményítette, s a vidéki kántorok vezéralakja volt.

Csúnya személyeskedésbe keveredett az egykori pataki diákkal, Árokháty Bélával (1890–1942), aki viszont a genfi zsoltárok eredeti alakját vállalta, az énekek adatait helyesbítette, és egészen más orgonastílust követett. Mint énekeskönyv-szerkesztő, sokban példát adott és elébe dolgozott Csomasz Tóth Kálmán reformjainak. Himnológiai kutatásai nem csak a genfi dallamok első megjelenésére vagy a zsoltárok ritmusára vonatkoztak, az 1806 óta elmaradt, illetve számos más régi ének visszafogadása az ő 1939-ben megjelent énekeskönyvében kezdődött el.³¹

3. Csomasz Tóth Kálmán és a fordulat éve

Politikatörténetünk emlegeti fordulatként az 1948. esztendő, mikor a népköztársaság diktatúrája, a kommunista párt egyeduralma jelt adott, s következett az egyházi iskolák államosítása és az egyházak gettóba kényszerítése. Éppen ekkor látott napvilágot az új énekügyi reformirány próbaénekeskönyve. A '48-as énekeskönyvvel kapcsolatos munkálatok mellett a Ráday Kollégium professzorának legfontosabb himnológiai teljesítménye a *Régi Magyar Dallamok Tára* XVI. századi kötetének megalkotása. Ez egyben törekvéseit és a himnológia általa képviselt értelmezését is meghatározza. Vállalkozott a mindeddig hiányzó zenei oldal feltérképezésére, adattári módszerrel. Az énekszövegek nagyobb részének kiadása megtörtént időközben, a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi köteteiben (immár 16 kötet sorakozik polcunkon). Szövegtár és dallamtár ellenben soha nem pótolhatja a megszólaltatást és az élő gyakorlatot.

Már nem vállalhatta maga Csomasz Tóth Kálmán, bár még megérte Huszár Gál első énekeskönyvének fölbukkanását, hogy átdolgozva sajtó alá rendezze a XVI. századi dallamtárat. Változatlan alakban is nélkülözhetetlen segédeszköze az óprotestáns énekkincs kutatásának, bár azóta a szépen nekilendült

²⁹ *Magyar ritmus*. 1940.

³⁰ „A jugoszláviai magyar reformátusok új énekeskönyve”, *Sárospataki Református Lapok* 1940. Megjelent különnyomatként is. Himnológiai felfogását e néhány idézet összegzi: „A magyar ritmust kiveszi szájukból az ő énekeskönyve.” (11); „Az ún. genfi ritmus engem ugyan nem érdek. Semminek hívják azt” (8); „Minden változtatás, kellő simítás nélkül a dicséretes szövegeknek is csak kisebb része mondható jónak.” (9)

³¹ Az énekek értékelésében igen fontos szerepe volt Karácsony Sándornak, aki az 1948-as énekeskönyv szerkesztésében is bizottsági tag volt.

munkálatok szemléleti módosítást és adatbeli pótlásokat érdemelnek számos részterületen.

Szinte hatványdala az érdemes Szerzőnek a német nyelvterületre közvetített hatás, amely az *O wahres Wort*³² kötetében lecsapódott. Összegez, nem tapasztalható benne jelentékeny koncepcióbeli módosulás ahhoz képest, ami a '48-as énekeskönyv alapvetésére jellemző.³³ Innen egyenes út vezet a zenetörténet már megjelent köteteihez, amelyek az eddigi ismereteket már az elkészült adattárak és tanulmányok alapján összegzik, többek között Csomasz Tóth Kálmán tollával. A továbblépés napjaink kutatóira vár, hisz minden nagy és igazi szintézis kényszerű határ, továbbdolgozást serkent.

1964-től is teljesen változatlan maradt a magyar református gyülekezeti énekeskönyv, egy zsinati határozat levetette a címlapról a próbaénekeskönyv megjelölést. Ki sem bontakozhattak a viták, nem is voltak kívánatosak. Szó sem lehetett módosításról, minimális javításról sem, mindmáig Dávid Ferenc énekeként szerepel Huszár Gálé. Ebben a légkörben kevés himnológiai újdonságra lehetett számítanunk. Néhány név és egy gyűjtemény mégsem maradhat említetlenül.

Mostoha körülményeink jellemzéséül említsük, hogy a régi énekanyagot, és harmóniás Goudimel-tételeket tartalmazó Eperjesi graduálról csak 1951-ben jelent meg az első híradás, Gárdonyi Zoltán (1906–1986) tollából.³⁴

Számos régi adalék örökre odaveszett, pl. a XVI–XVII. századi temetési szokásokhoz kapcsolódó kéziratban terjedt és alkalmi énekanyag, a kevés (dallamok nélkül) nyomtatott énekvers kivételével nyomtalanul eltűnt, noha még századunk negyvenes–ötvenes éveiben másolt kántorgyűjteményekben is fölbukkannak az Újfalvi Imre 1598-ban szerkesztett halottaskönyvének egyes énekei.

Czeglédy Sándor (1909–1998) tanulmányai a Batthyány graduál értékelésében igen fontos folyamatot indítottak el.³⁵ Ő a korabeli politikai légkörben kiszorult egyháza liturgikai és himnológiai munkásságából, félben és kéziratban maradtak tanulmányai, mégis számottevő hatása volt, ezt a Huszár Gál 1975-ben előkerült énekeskönyvéről írott tanulmányán mérhetjük le.³⁶

³² *O wahres Wort. Kirchenlieder aus der Reformationszeit in Ungarn.* Herausgegeben von Prof. Dr. Kálmán Csomasz-Tóth. Mit Bereimungen der altherkömmlichen Texte von Günter Rutenborn. Bp. 1983. Ráday Kollégium. Ismertetem: *Theológiai Szemle* XXVIII (1985) 252–253.

³³ Műveinek bibliográfiáját összeállította Szűcs Endre: *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 95–116.; ő egyúttal Csomasz Tóth Kálmán írásaiból válogatás megjelenetésén dolgozik. Csomasz Tóth Kálmán hagyatékának feltárását doctorandus Bódiss Tamás elkezdte.

³⁴ „Magyar szövegű karénekek a XVII. századból”, *Új Zenei Szemle* 2 (1951) 1. sz. 25–26.

³⁵ „A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója”, *Magyar Könyvszemle* 77 (1961) 247–263.; „A Batthyány-kódex kisebb testvére: a Ráday graduál”, *Magyar Nyelv* 59 (1963) 24–29.

³⁶ „Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről”, *Református Egyház* 28 (1976) 174–175.

Szónyi György *Himnologiai gyűjteménye*³⁷ szórványosan rögzített énekanyaggal kapcsolatos adalékokat, fő célja, hogy hozzájáruljon a gyülekezeti énekkarok történetének feltáráshoz. Kevés énekkari kottaletár maradt, ezekben szemlélhető, hogy a dalárdák használatában a régi énekanyagnak elég kis hányada ugyan, de megtalálható. Ez a kötet minden tekintetben egyedülálló, habár külső megjelenésére hátrányos megoldású.

A ReZeM kiadványai között az *Ó és Új*³⁸ énekfüzet volt még olyan kísérlet, amely nem csak újat (újrarendelt régit és újat) vállalt, hanem a régiekből is próbált felújítani vagy visszafogadtatni néhány éneket.

4. Két félszázadot késett dolgozat

A késve kiadott munkák sorában bevezetésül egy szemléletileg igen jellemző áttekintésről kell szólnunk. Benedek Sándor (1904–197?)³⁹ nyugdíjas teológiai tanár Csikesz Sándor (1886–1940) gyakorlati teológiai professzor iránymutatásával a hazai református gyakorlati teológia irodalmát szorgosan összegyűjtötte, majd később doktori dolgozatként készítette el a mindeddig egyetlen magyar református liturgiátörténetet. Ennek a himnológiát érdeklő részletei is vannak: az istentiszteleti éneklés és az énekeskönyvek történetének vázlata. Közvetlenül Csomasz Tóth Kálmán munkásságát és elfogadását az is érinti, hogy az ő kézikönyve után két évtizeddel korrigálást és pontosítást feleslegesnek lehet tartani. Benedek Sándor munkája azt a hozzáállást képviseli, amely megelégszik alapelvekkel olyan területen, ahol sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem otthonos, sőt e feltételnek még szükségét sem érzi. Pl. egyes énekeskönyvek címét másodkézből idézi, graduálok hevenyészett tartalomjegyzékét közli. Erre a megközelítésre alapoz teológiai következtetéseket. Ezek nem szaktárgyat, hanem sokkal inkább a vulgáris meggyőződést közvetítik. A szertartás vagy az éneklés ilyen értelmezése a hívek és a lelkeskedő papság körében köznapi valóság, a tudomány és művészet (vagy éppen a művelődés) mellőzésével jár.

Másrészt két másik megkésve publikált tanulmány rávilágít, hogy Csomasz Tóth Kálmán a hasonló nézetűek körében nem egyedül munkálkodott, és kvantitás- meg kvalitásbeli különbségek ellenére fontos a háttérrel érzékeltető munkák kiadása, még olyankor is, mikor azok már nem hézagpótlók. Mindkét írás számos vonása serkenthet további munkálatokra, ezért némileg részletezve érdemes szemléltetnünk jellegzetességeiket és eredményeiket.

³⁷ Kiadta a Magyarországi Református Egyház Tanulmányi Osztálya. Bp. 1990. [1991]. *Theológiai Tanulmányok*, új folyam 24. kötet. Stencil-sokszorosítás. 428 lap. Ismertetem: *Confessio XVI* (1992) 2. sz. 131–123.

³⁸ *Ó és Új [száztizenegy] 111 ének a magyar református gyülekezetek használatára*. ReZeM 053. Bp. 1995.

³⁹ Zoványi lexikonának Ladányi Sándor-féle pótlása regisztrálja, hogy kéziratban maradt munkája, *A magyarországi református agendairódalom a reformáció első három századában*, megjelent *A magyarországi ref. egyház istentiszteletének múltja* címmel (Órisziget 1971.)

* * *

(A) Másfél bibliai nemzedéknyi késéssel megjelent Arany László⁴⁰ nyugalmazott lelkipásztor és énekkar-alapító vizsgadolgozata. Első mondata a vallással egyidős „melódiai imádság” kicsordulásából fakad, s tárgyára térve ezzel hökent meg: „A magyar református egyház életének legjellegzetesebb, de egyuttal egyik legismeretlenebb területe a gyülekezeti éneklés és annak fejlődése” (6. lap)! Akarva és akaratlanul dokumentum értékű füzetet tett a felelős olvasó asztalára. Akkori, s hihetően mai fokmérője a lelkésztestület érdeklődésének és tájékozottságának e nyolcvanegynéhány lap. Máté János három jegyzete módosít három elavult adatot. Egy vizsgadolgozatnak valójában nem lehet mindent korszerűen áttekintenie még szemelvényesen sem. Nem az érintetlen szövegű dolgozat tehet arról, hogy az akkor s később ismeretes adatokból is más kép tárul föl esetenként, mint e dolgozat lapjain. Ennek az örökölt szemlélet (értékrend) az oka. Bilkei Pap István (1865–1943), a bíráló professzor, kiválóan minősítést írt rá. Joggal, mert a lelkészársadalom nagyobb felének énekügyi érdeklődése és jártassága igen ritkán jut el ilyen dolgozattéma vállalásáig.

A helyesbítésre és módosításra irányuló jegyzetek a dolgozat szinte minden lapját kísérhették volna a kordokumentum-jelleg veszélyeztetése nélkül. A feltétlenül szükséges jegyzetek elkészítésére Máté János fogyhatatlannak tűnő energiájából nem tellett.

Csomasz Tóth Kálmán⁴¹ a dolgozatba foglalt valamennyi területet bővebben, megalapozottan és további szakirodalommal taglalja a hazai református-ság első és egyetlen himnológiai kézikönyvének 127–203. lapján. Ám néhány kérdés már a Csomasz Tóth Kálmán kézikönyve előtt is másként volt értékelhető, tehát a változatlanul közreadott hatvanéves dolgozat születésekor is kiegészítést (illetve korrekciót) érdemelt volna bírálói részéről. Ezekhez többére nem szükségesek a későbbi áttekintések és forráskiadások. Beidegzett nézetek lévén, mégsem mindenkor menekültek meg a dolgozatban az aránytévésztéstől és elnagyolt vagy eltúlzott következtetéstől. Azóta is, mindmáig fölbukkannak, torzítják a közvéleményt. Néhányat elég megemlítenünk közülük.

1627-ben nem jelent meg a lőcsei énekeskönyv. Így aztán az 1627-es lőcsei énekeskönyvhöz fűzött gondolatok is érvénytelenek. Századunk elején sem volt e kiadásra szakirodalmi adat, a régi magyar könyvek nyilvántartásában azóta sincs.⁴² Bizonytal az *Új Zengedező Mennyei Kar* „frankfurti”, valósággal Sopronban nyomtatott kiadásainak előszavából (tehát 1750. utáni titkolt nyom-

⁴⁰ [Idősebb] Arany László: *A magyar református gyülekezeti éneklés története. (Énekeskönyvek, énekszerzők)*. II. Lelkészképesítő vizsgai dolgozat. Nagykőrös 1937.; Cegléd 1997. Szerzője kiadása. Előszó: Máté János. 88 lap.

⁴¹ *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. [Református Egyházi Könyvtár XXV].

⁴² Nem ismer ilyen kiadást sem Szabó Károly (*Régi Magyar Könyvtár*. I. kötet. Bp. 1890), sem Sztripszky Hiaodor (*Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711*. Bp. 1912.)

dahelyel forgalmazott kiadásokból)⁴³ ered ez a kritikátlanul elismételt tévedés. Csak 1635. évi⁴⁴ és azutáni lőcsei kiadásról szólhatunk; és mindmáig az 1652. évet⁴⁵ jelöljük, amelytől kezdve Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai (külön címlappal) állandó része a protestáns énekeskönyvnek (a XVIII. században még az unitárius és evangélikus énekeskönyvben is ott volt Szenci Molnár százötven zsoldára).

Korjellemző a dolgozatban, hogy bár énekekről és éneklésről értekezik, az éneklés és a dallam alig-alig jut szóhoz, semmiféle dallamanyagot, azaz egyetlen sor kottát sem közöl. Megelégszik, mint több forrása, az énekek kezdősorának vagy egynémely részletének említésével. Megállapítja, hogy „egy-egy lendületes dallamú ének hamarosan közkinccsé lett ...” (18. lap), de sem a jeremiádok dallamáról, sem a közkinccsé lett dallamokról semmit nem tudunk meg. Igen szép sorokat és strófákat idéz (10., 16., 27. lap), de a jó választáshoz nem társít semmiféle utalást arra nézve, miként, milyen dallamra és mikor énekeltek. Állítja, hogy „sok ének egyenesen nemzeti dallamra készült” (37. lap), ám egy dallamot sem nevez meg. A dallamok éneklése elmaradt írás közben. Pedig Kálmán Farkas némelyik állítása sem született volna meg, ha nem csupán „átvizsgálja” az énekeskönyveket, hanem ismételten el is énekelgeti legalább némelyik szertartási tételt.⁴⁶

A zenei részletek több ponton félreértéssel teljesekek. A gyakorlati teológia akkori vagy mai képviselőinek bizonynyal aligha meghökkentő a differentia, tuba, finalis, ambitus s hasonló fogalmak meg plagális stíluselemek összekeveréséből keletkezett effajta értelmezés: „A tónusok apró zenei tételek, szólás módok, melyekben a kezdő és záró, továbbá a legmagasabb és legmélyebb hangok voltak megjelölve, a kántor ebbe a zenei keretbe énekelte a zsoldárt énekbeszédű (recitativo) modorban. A dallamnak a tónusban adott magvát szélesítette, összevonta, tetszése és ízlése szerint, ami a kántorok hiányos zenei ismerete miatt elképzelhetőleg nem mindig lehetett művészi és ízléses.” (29. lap)

A mai olvasó már semmiképpen nem függetlenítheti magát attól, hogy a Czeglédy Sándor tanulmányaival elkezdődött tisztázódás,⁴⁷ illetve a napjainkban már gyümölcsöző liturgiátörténeti kiadások és kutatások mennyire más színben tüntetik föl a történelmi folyamatot is, méginkább egyes mozzanatok értékelését. Istentiszteletünket már Csomasz Tóth Kálmán sem múlt századi módon szemlélte. Azóta a Huszár Gál énekeskönyvének fölbukkanásával kezdődően

⁴³ V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* [Tanulmány és bibliográfia.] Bp. 1996, a Borda antikvárium kiadása.

⁴⁴ = RMNy 1628 (lásd a 10. jegyzetet is!)

⁴⁵ RMK I. 858–859. További részleteket Pavercsik Ilonának a Borda antikvárium kiadásában megjelenő nyomdatörténeti kutatásaitól várhatunk.

⁴⁶ A tanulmányozott forrásokba beleírta, hogy *láttam és átvizsgáltam ... többször azt is, hogy ismertetése hol és mikor jelent meg.*

⁴⁷ „Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn”, in *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963) 159–163.; „Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége”, *Studia et Acta Ecclesiastica* II Bp. 1967. 355–391.; „Megifjodó öreg graduálok”, *Confessio* II (1978) 4. sz. 68–78.

egészen új értékelésre kell törekednünk. Természetes, hogy immár nem tekintjük automatikusan véglegesnek és helytállónak a korábban untig ismételt nézeteket és adatokat, még kevésbé azok magától értődő reprodukálását, inkább egy korra vagy valamelyik irányzatra jellemzőnek, úgy ebben a dolgozatban, mint más század eleji munkákban. Azért nem tehetünk másként, mert a felszóval és közösségekben eléneklést, az istentiszteleti keretek és beágyazódás problémáit jórészt teljesen elnagyolták, vagy (nem tudván mit kezdeni velük) nemlétezőként tekintették.

Feltűnő, hogy a szertartási összefüggések, tehát az istentisztelet egészébe illeszkedő éneklés, méginkább a *műfajok* kérdései is teljesen kívül esnek a gyülekezeti éneklés története iránt érdeklődő dolgozat látókörén. Rámutat, hogy a reformáció „*liturgiák*” szükségével járt (7. lap). A graduálok tartalmának felsorolása magában int arra, hogy *nem egyműfajúsággal* van dolgunk, mint a későbbi református gyakorlatban. Az énekeskönyvek szerkezetéről értekezve szintén a szertartási rend eltérő funkciójú elemei bukkanak föl, de ezek nyomán sem problémák fölvetésével, sem összerendezés kísérletével nem találkozunk. Pedig kimondja ez a dolgozat is, hogy „... a nemzeti nyelvű éneklés kezdettől fogva megtalálható a reformáció egyházaiban, csak fokozatosan fejlődhetett odáig, hogy tisztán gyülekezeti énekléssé váljék.” (46. lap) Ez a tisztán gyülekezeti énekléssé zsugorodás aztán már valóban nincs tekintettel szertartási felépítésre és műfajokra, egypár bevett szokáson túl az alkalmiságot favorizálja. Ezért téves állítás pl. (mai megszokás kritikátlan visszavetítése), hogy „*a versiculusokat a nép énekelte*” (29. lap). A dolgozat többször említi a kancionále kényszerű graduálpótló szerepét (pl. 30. lap, a szintén emlegetett 1592. évi énekeskönyv címrészletével szemléltetve), de a korabeli nézetek nyomvonalán haladva ennek szertartási következményeit nem summázza, tehát nem az óprotestáns (reformáció korabeli) szertartás integráns részeként tekinti a graduális éneklést — mert azt képzei, hogy korábban is megfellebbezhetetlen nézet és gyakorlat volt az, hogy a református istentiszteleten semmi más nem hangozhat el, kizárólag a gyülekezet éneklése. Folytatja tehát Kálmán Farkas beidegzését.

Látja, hogy a kedvelt strófikus énekek szerzői jobbra „... *csak az eszmét vették át s az eredetinek inkább csak a hatása alatt írták énekeiket* ...” (40. lap) A bibliai mondanivaló tehát a *műformának alárendelten módosul*. Szenci Molnár érdeme, hogy a genfi zsoltárokból ez sokkal kevésbé van így.

A szertartás és az éneklés összetartozásának mellőzése általános a református egyház teológiai hozzáállásában, a dolgozat ebben is akaratlanul dokumentumértékű. A '85-ös Ágenda sem lépett túl ezen az állapoton és szinten,⁴⁸ tehát alig változott a hazai református teológiai tudományosság (s a lelkésztestület) szemlélete és értékrendje az elmúlt hatvan esztendőben. Elégnek vélte az egyházi vezetőség gyakorlati megoldásul azt a kötelezést, hogy a tanítók szerezzenek kántori oklevelet (73. lap). Az éneklés történetének az 1921-es

⁴⁸ Máté János: „A református egyházi zene helyzete”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 84–86.; előadása a '85-ös ágendáról *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 23–24.

(Baltazár-féle) énekeskönyvhöz fűződő szakaszának kritikai elemzése természetesen hatvan esztendővel ezelőtt még nem tárulhatott fel a dolgozatban, folytatása pedig elmaradt; mai boncolását pedig éppen az utolsó lapon fölemlített Té '96⁴⁹ ellentmondásos jelensége veti föl mint megoldatlanságot.

Érdeme a dolgozatnak, hogy utalásokkal és hivatkozásokkal a gyülekezeti éneklés elhanyagoltságának századunkbeli mértékét fölillantja. Megnevez néhány közegyházi intézkedést. Fájjaljuk, hogy ezek részletezett feldolgozása elmaradt, s immár csaknem lehetetlen az egykorú koronatanúk, a belső mozgásokat végigélt személyiségek emlékirat nélküli elhunytá következtében. Ezért hálás az utókor, hogy változtatlan alakban, mindezekre a problémákra rávillantó teológiai metszetként, kis terjedelemben meglegően sokrétű és nagyívű áttekintéssel, mint afféle kised Óramutató,⁵⁰ hatvan év múltával napvilágot látott ez a dolgozat, szerzője magánkiadásaként. Reméljük a Szerzővel, hogy „... a felnövekvő nemzedékkel újra megerősödik az éneklő magyar református Sion.” (74. lap)

* * *

(B) Csomasz Tóth Kálmán himnológiai kézikönyve bevezetésének végén a köszönetmondások közben azt írja, hogy „különösen kiemeli Czegle Imre lelkipásztort, a sárospataki kollégium könyvtárosát, aki «Az egyházi ének teológiai kérdései» című kéziratban levő tanulmányát készséggel rendelkezésre bocsátotta, úgyhogy annak anyagát a szerző a teológiai alapvetésben, közelebről az első rész I. fejezetének 2., 6–11. és 13. szakaszaiban messzemenően felhasználhatta.” Ez a dolgozat 1999-ben mindennemű változtatás, kiegészítés és helyesbítés nélkül megjelent.⁵¹ Úgy kell tehát olvasnunk, hogy a hazai protestáns himnológia kézikönyvébe részben beépültek eredményei, részben továbbra is megoldatlanok maradtak fölvetései, részben pedig az időközben megjelent tanulmányok miatt szemléleti és értékelési kérdésekkel szembesülünk — különösképpen a liturgia és himnológia iránt felelősséget vállaló teológusok. Előbb villantsunk rá néhány apró helyesbítendő részletre, majd a dolgozat legsajátosabb érdemeit méltassuk!

⁴⁹ Találkozás énekeskönyv (TÉ '96), azaz világenekeskönyvnek szánt *Magyar református énekeskönyv. Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata*. Bp. 1996. A III. világtalálkozóra, majd a IV. világtalálkozóra ez évben már negyedszer is kiadott kompiláció a '48-as énekeskönyvhöz képest nem előre, hanem hátrafelé igyekvés.

⁵⁰ *Óra-mutató*. Jóakaratói hitfeleinek mutogatja Fáy András. Pesten, nyomt. Trattner és Károlyi' betűivel. 1842. Az egyházáért sokat fáradozó reformer hazánkban a liberális teológia első jelentős megszólaltatója. Kora egyházát, egyházigazgatását és elmaradottságát aggodalommal szemlélte, s jó szándékkal, de gyakran elfogultan, a korabeli nézeteket abszolutizálva bírálta. A zsoltáreneklés ellen írott lapokon is kora gyermeke. Csomasz Tóth Kálmán Maróthi-monográfiájában is gondosan felhasználta Fáy András (1786–1864) vélekedését mint korára jellemzőt, mely az örökséget nem tudta bibliai, hanem csak a korszellem szokványos mércéje szerint megítélni.

⁵¹ *Az egyházi ének teológiai kérdései. A hymnologia elvi kérdései*. Sárospatak, 1998. [1999.] Kiadja a Sárospataki Református Kollégium. Készült a Debreceni Református Kollégium Nyomdájában. 187 lap.

Az Encyclopaedia Americana meghatározásából idézett sorokban (ti. hogy némelyek ének nem éneklésre van szánva) nem *elmondásról* van szó (72), hanem *énekbeszédről* (designed to be recited). Ugyanez vonatkozik a dicsérő ének (song of praise) bizonyos fajtájára, amely szintén vagy éneklésre (adapted to be sung), vagy *recitálásra* való (to be chanted; chant = plainsong), mert itt az angolszász szertartásban tovább élő gregoriánról van szó. Ez többnyire nem a gyülekezet, hanem az énekkar dolga. Ugyanez vonatkozik egy hazai idézetre.

A Samarjai Máté János ágendájából⁵² idézett, énekléssel foglalkozó részlet *nem a gyülekezet énekléséről* szól. A magyar református gregorián éneklés normáját fogalmazza meg. Atyáink éneklésmódja tudatosan eltért megromlott egyházbéli éktelen és értelem nélküli énekes stílustól. Egyetlen szó magyarázat nélkül az idézett sorokból ezt a mai református olvasó nem értheti meg.

A kötet illusztrációinak aláírása is jórészt helyesbítést érdemelt volna. Így pl. az, amely a 81. lapon „Díszítő elem az énekes könyv korai «kötés» kiadásából” aláírással közli az úgyvélt frankfurti 1730-as énekeskönyvből a zsolnárok kezdetét, és szerkezetére is hivatkozik. Valójában eltitkolt adatokkal készült, a XVII–XVIII. század fordulójáról való debreceni mintára, ez a 4° kiadás. Nem Frankfurtban, és nem 1730-ban jelent meg, hanem a Sisz nyomdában, Sopronban, 1750 és 1760 között (legalább öt ízben). Nagyméretű fametszetes fejléce korábban nem ismeretes a hazai nyomtatványokon, szerkezete pedig azért hasonlít az Öreg Debreceni Énekeskönyvéhez, mert annak elődjét másolta (vö. 154–155). Egyúttal az énekeskönyv szerkezetével kapcsolatosan is helyre kell igazítanunk egy tévedést. A 154. lapon látható szerkezet az Öreg Debreceni Énekeskönyv egyik kései kiadásából való, ezért értékelése nem vonatkozatható a Benedek-féle énekeskönyvre (1806), amelyet 1808-ban és 1810-ben nyomtattak ki először.⁵³ Ettől eltekintve a szerkezet kérdése éppen a '48-as énekeskönyv miatt jogos fölvetés, az énekeskönyvnek az egyházi év ünnepei szerint való tagolásánál nehéz egyházasabbat találnunk.

A dolgozat feltétlen érdeme, hogy hangsúlyozza az éneklés nem esetleges, hanem az istentisztelet alkotóelemei között nélkülözhetetlen voltát. Nem csak imádságként, hanem mintegy igehirdetésként. Itt merőben eltér a szokványos protestáns megközelítéstől, mutassa ezt a meghatározása: „Az egyházi ének Isten gyülekezetének értelmi (beszéd) és érzelmi (dallam) mondanivalóját, a költeményt és a dallamot egyesítő, Istent dicsérő és magasztaló imádsága, másfelől az a szent csatorna, melyen keresztül Krisztusnak mint az egyház Fejének közösséget teremtő ereje és hangja övéihez elérkezik.” (71. lap) Gondunk, hogy a dallam nem merőben érzelmi, a vers pedig nem csupán értelmi kérdés.

⁵² RMK 662. a szerző neve hibásan, *Somorjai* alakban olvasható a 137. lapon.

⁵³ Amint korábban kimutattam, az Öreg Debreceni Énekeskönyvet utoljára 1816-ban nyomtatták ki Kassán, az itt említett Zsolnárok pedig Debrecenben még az 1817. évi kiadásban is így vannak, de a dicséretnek már az 1806-os, tehát a Benedek-féle énekeskönyvből valók. Vö. „Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keltezése”, *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 55–58.

Az éneklés művelése, élő gyakorlata elsődleges az élő egyház és a liturgia számára, nem pedig ennek elvi megközelítése. Megfelelő adottságokkal a gyakorlatban egyes szabályokat és törvényeket bárki föllelhet, aki nem kívülálló, hanem benne él az énekelt liturgia világában. Ekkor sem árt azonban és nem könnyű mesterség az értő tudatosítás, amely átsegíthet a rövid távú válságokon. Ha azonban a gyakorlat elhanyaglik és ezt az elvi megközelítés eszményi állapotként látja, akkor még tetézi a romlást. Czegle Imre nem ezt teszi.

Dolgozata szemlélteti az énekléssel kapcsolatos elvi-eszmei megalapozás buktatóit. Könnyen semmitmondásba torkollik az elvi síkra korlátozott teologizálás. Igazán zenei vonatkozást fölfedezni nehéz például a Platón nyomán emlegetett tételben, amely a zene és a rend kapcsolatáról elmélkedik. Még nehezebb a gyakorlat vitás kérdéseiben hasznát venni így koholt elveknek. Kérdés, hogy a hibátlan metódusú, elvont és bonyolult eszmeiség mire jó, mikor iránymutató, bár megalkotása rangos. Czegle Imre dolgozata tekintélyes mennyiségű megállapítást gyűjtögetett. A Luther-, Calvin-, stb. idézetekről kell a világos ítélet, hogy mi következik és mi nem következethető mindezekből, különösen mai normák kimondásakor. Állásfoglalását nem hallgatja el. Mik tehát az egyházi (református gyülekezeti) ének követelményei és ismérvei? Az igazi egyházi ének prédikáció, imádság, hitvallásos, gyülekezetszerű, szövege és dallama egységben van, egyszólamú. Mindezek következetes végigvezetése azonban súlyos problémákat és megoldatlanságokat hordoz.

Néhány példán rámutat az újabb individualista és érzelgős pietizmus énekeinek, illetve az írásszerű régi énekeknek a rangbeli különbségére (Batizi éneke egyik mintája).

Czegle Imre himnológia-értelmezése mindazáltal és mindezekben közvetlenül hatott Csomasz Tóth Kálmán véleményének kialakítására.

A megközelítés alaposága mellett komoly érdeme a dolgozatnak, hogy fél évszázada még korszerűnek számító külföldi szakmunkákat, a svájci énekeskönyvi reformmal kapcsolatban (a Kirchenblatt für die reformierte Schweiz 76–93. évfolyamából), valamint csaknem harminc magyar egyházi folyóiratból gyűjtött református egyházzenei tanulmányokat összegző bibliográfiát mellékel. Elosztása, himnológia-fogalmával összhangban: Elvi jellegű tanulmányok, Egyházzenei kérdésekről, Történeti jellegű tanulmányok.

* * *

Milyen legyen a holnapi magyar református himnológia, és mi a tennivalónk a közeljövőben? Miként és mennyire folytassuk az előttünk járók gyakorlatát, miben fogadjuk el nézeteiket, és hol kell eltüntetnünk fehér foltokat?

Környezetünk teljesen eltér a himnológia hőskorától és reformáció korától, amikor az énekek mindenfelől hangzó édes kiáltása⁵⁴ köznapi tapasztalás volt.

⁵⁴ Huszár Gál kifejezése, 1560-ban használja énekeskönyvének a Melius Juhász Péterhez címzett előszavában.

A maga kora normái szerint odaértette Sörös Béla az ének felolvasását az éneklés helyére. Azóta szellemi televényünkbe szívárogtak a nemzetközi és felekezeti vallásos slágeranyag decibeljei, és rettent az éneklés elnémulása. Aranykornak tűnik, pedig mindennapos való volt, ahogyan Geleji Katona Istvánék átérték az egészen más éneklésbeli környezetet: „De ez magunkon-is eléggé meg tapasztaltatott dolog, hogy alkalmas búsulást-is meg enyhít, avagy ugyan el-is felejtet, vélünk, az szép ének szó.

Ez is elég nagy haszon az éneklésben, de majd nagyobb még ennél, hogy az munkabéli fáradságnak terhét-is mint egy könnyíti, mellyet az embernek a természet dictálván dolgai között énekelni szokott. Az kapás, az erdőllő, az hajó vonó, az evező húzó, az mezei pásztor, az szántó, fonó, és egyéb munkások, énekléssel szokták az üdőt meg tsalni, és fáradságokat, s-unalmokot el űzni. [...]

De még mind ezeknél-is drágálatossabb haszon ez, hogy az kegyes, és szübbeli buzgó éneklés által az Szent Lélek ugyan hozzá közösödik az hű emberhez, és az ő ajándékát belé önti [...] az ő ereje, és hatható munkája, az szívekben mint egy fel serkentetik, a miként az Ige, és az Sacramentom által-is. Ettől vagyon, hogy mikor az Keresztyén, újjá született, ember, szíve szerént valami szép és szent matériájú ékes Rhythmusú, és gyönyörűséges nótájú ditséretet mond, vagy hall, ugyan fel buzdul az Istenhez való áhitatosságra belől az szíve, és az öröm miatt meg telnek az szemei könyvel; tsak nem ugyan tapsol kezeivel, és tombol lábaival, mint az örvendetes zengedezésre, kiáltozásra és trombita harsogásra fel buzdukt Dávid az Istennek frigy ládája előtt [...].⁵⁵ Ebben a légkörben nem is volt nagy szükség az énekek tudományos kutatására. Gyermekként még magam is hallottam élő népdalt, de a szántóvető szelek szárnyára kapott énekét is, amint fújta munka közben a zsolnárt és régi magyar istenes énekeket. Czeglédy Sándor is elmesélte egy ízben diákjainak, hogy műtete idején kórházban (ez a hetvenes években történt) naponta hallgatott egy nénit, aki kiült a kórterem ablaka elé vagy a folyosó egy csöndes sarkába, és zsolnárokat énekelgetett. A felnövekvő ifjabb nemzedékek számára nem ilyen magától értetődő és nélkülözhetetlen magatartás az éneklés. Ezt sem énekkar, sem hanglémez és szaktudomány nem billentheti helyre, és ezzel a kutatóknak is számolnia kell.

A kutatás eredményeinek összegzése megtörtént zenetörténetünk megjelent kötetekben. Az általános zenetörténet azonban egyházon és teológián túli terület — ezzel járó előnyökkel és hátrányokkal. Az egyházzeneben egyházi tudományágként kell tekintenünk mindazt, ami a témát kutatástörténeti szempontból jellemzi.

Nem csak az általános művelődési, hanem az egyházzenei értékrendszeren is ott parazitáskodik még a reflex, hogy az egyszólamúság, a liturgikus egyszólamúság is, az elmaradottság, a hangszeres és többszólamú normák pedig

⁵⁵ Az Öreg graduál előszavának részletei. ((3)^a levél.

automatikusan a haladottabb szint bizonyosságai. A szóbeliség és az emlékezet hasonlóan a lelkivilág másodrangú állampolgárának bélyege a lapról és kottából olvasók elitjével szemben.

A korai protestáns énekkincs kutatásának története nem korlátozódik a magyar református himnológia szakirodalmára. Foglalkozott az énekekkel, különösképpen a nevesebb szerzők alkotásaival, az irodalomtudomány is. Az egyházi tudományosság elhanyagolta az elmélyültebb irodalmi megközelítést, ugyanúgy, mint a zenei és esztétikai vizsgálódást. Az akadémikus tudományosság pedig a gyülekezeti éneklés sajátos megközelítését kezelte elhanyagolhatóként, azaz a hívők nyilvános istentiszteletét mint eredendő és természetes beágyazódást. A kutatás történetének vázolója az itteni áttekintésünk tárgyaként némileg eltér a készen kapott címtől. Ebben az értelmezésben természetesen benne van a protestáns gyülekezeti énekek törzsanyagának kutatástörténete, tehát a XVI–XVII. századi énekkincssel foglalkozó tanulmányok, cikkek, állásfoglalások átnézete.

Mindenkor beletagolódott a gyülekezeti énekeskönyv és a gyülekezet éneklése általános problematikájába a tanulmányok vagy vitacikkek legtöbbször, valamint énekügyi reformok és énekeskönyvek szerkesztésének folyamatába, többnyire valamely álláspont bemutatását vagy védelmét vállalva és vitatva; és nem önmagáért állott elő. Nem hibáztathatjuk azt a törekvést, hogy a kutatásnak eredményesen meg kell mutatkoznia az énekeskönyvek szerkesztésében, de azt el kell utasítanunk, hogy ezek koncepciója, ha a mindennapos lelkészi és pasztorális gyakorlatnak van alárendelve, lehatárolhatja a kutatást, amelynek viszonylag függetlenül kellene folynia. Ez azt is jelenti, hogy nem csupán a korai, hanem a későbbi énekekhez is társul ennek a szakirodalomnak szinte minden jellegzetes képviselője vagy tanulmánya. Egyúttal pedig közvetlenül az istentiszteleti élethez, szélesebben értve meg a gyakorlati teológiai szakághoz kapcsolódott akkor is, ha ez nem volt mindig tudatos.

A református énekkincs törzse meglehetősen állandó volt és korán kialakult. Reformátusok soha nem használták a népének (a félhivatásos és gyakorlott liturgikus kórusral szembeállított laikusok éneke) terminus technicust, hanem a gyülekezeti éneket, a község (istentiszteleti és lelki közösség, congregatio) éneklését értették, amelynek szokásos, majd hivatalos foglalata a gyülekezeti énekeskönyv. Sajátos ellentmondás, történeti tények elhomályosodása, hogy a korai időben nem volt szó arról a századunkbeli (és kálvinistának minősített) felfogásról, hogy a református istentiszteleti keretek között csupán a gyülekezeti éneklésének van helye. Ameddig a protestáns graduálkincs élő istentiszteleti alkotópillér volt, addig a gyülekezet is énekelte valamelyes mértékben a leegyszerűsödött liturgiát (többek között néhány gyülekezeti énekként mindmáig megőrzött antifona mutatja ezt), és a communis cantio sem számított paraliturgikus kategóriának, a gyülekezeti ének mindenkor liturgikus volt.

A jövődő feladata adattáraink kiegészítése. A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* (Paris 1992, Ad corpus poetarum) XVII–XVIII. századra kiterjesztése természetesen volna, de nagy távlatban nem mondhatunk le a kéziratos alkalmi termékek és a járványszerűen terjedő, kisegyházakra és egyházpótlékokra jellemző énekanyag vizsgálatáról, regisztrálásáról sem. A XVI. századi és későbbi anyagról azonban nem csak előfordulási helyeket kell regisztrálnunk, hanem a Szilády Áron-féle kiadásnál jobb és igényesebb szövegtárra is szükségünk volna (napjainkban kódexeink új kiadása is folyamatban van).

Csomasz Tóth Kálmán dallamtára elkerüli a gyakorlati megvalósítás (liturgikus használat) közben szerezhető tapasztalati tanulságokat és ezek kontrollszerepét. Kottaképközpontú. A XVIII. században lejegyzett XVI. századi dallok értelmezésén is megmutatkozik ez, mert ezek mai átirása és helyes megértése nem mechanikus mesterség, a jövőbeli új kiadásnak más elveket kell követnie, mint a romlástól irtózó purizmusnak. Az élő népzenei gyakorlat tanulságait mindenképpen hasznosítania kell egy újraszerkesztés folyamán — Dobszay László ezt minden szempontból helyesen kívánja.

A szívós előmunkálatok után megjelentetett protestáns graduálok ihletése mellett (amelyek szintén tartalmazzak a korai protestáns énekkincsbe tartozó kanciákat, himnuszokat és zoltárparafrázisokat) Dobszay Lászlónak a protestáns énekkincset új oldalról megközelítő tanulmányai sugallnak olyan adalékokat, amelyeknek a jövőbeli áttekintésbe és munkálatokba bele kell épülniük. A korai protestáns énekkincs kutatásának ez a legutóbbi irányjelzője.⁵⁶

Valamennyi énekes, hangszeres és elméleti kutatás összegzése a himnológia feladata. Az egyházon (és a gyakorlati teológián) belül aligha várható más disciplina szerepvállalása, éppen ezért a hangszeres zene, orgonakíséret, egyházi koncert, kórusnevelés etc. kérdéseit sem szabad kizárnia.

A himnológia fogalmának is módosulnia kell tehát ahhoz képest, amit Csomasz Tóth Kálmán (és Czegle Imre) kialakított⁵⁷ és megvalósított. Az élő

⁵⁶ *A magyar népének*. I. Veszprém 1995.; „A magyar népének-törzssanyag felekezeti megoszlása”, *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 275–283.

⁵⁷ Czegle Imre fogalmi meghatározása: „A hymnologia az egyházi énekkel theologiai szempontból foglalkozó tudomány, mely az egyházi ének lényegét, istentiszteleti rendben elfoglalt helyét, a prédikációval és az imádsággal kapcsolatos összefüggését, dallamát, történetét s gyűjtésével összefüggő kérdéseket vizsgálja azért, hogy a Szentírásnak mint Isten Igéjének abszolút tekintélyét az egyház énekével és éneklésével szemben érvényesítse és hogy a gyülekezetnek az énekről helyes tanítást adjon, s végül, hogy az egyház énekeskönyve szerkesztésében helyes szempontokat és irányelveket állapítson meg.”

Négy elkülönülő gyakorlati munkaterületet említ:

„1. Az egyházi énekkel összefüggő elvi theologiai problémák theologiai szempontból való megvizsgálása. (Az egyházi ének elvi kérdései.)

2. Az egyházi ének történetének a feldolgozása. Az énekeskönyv történetének a megírása. (Az egyházi ének és énekeskönyv történetéről szóló rész.)

3. Az egyházi énekszövegek összegyűjtése ([ideértve] a variánsokat és fordításokat is), az ún. egyházi népének felkutatása és kiadása. (Lexikális rész.)

és hangzó, nem csak a kottaképhez horgonyzott liturgikus éneklés és zenélés segédeszközeit és eszmei foglatatát kell megteremtenie. Megújult értékrendhez van szüksége megnövekedett tennivalóihoz és anyagához, amelyben az ad notam praxis, az emlékezet, a szertartási kórus és a gyülekezet éneke egyaránt helyet talál, sőt még a hangszerkíséret is. A megemlített (és jövőben megteremtendő, újraszervezendő) munkálatok és segédeszközök mind ezt szolgálják. Ebben a háttérben a korai protestáns énekkincs kutatásának minden eddigi eredménye és előzménye szükségszerűen átértékelődik.

---

4. Az egyházi ének dallamával összefüggő feladat elvégzése, éspedig: az egyházi dallamanyag összegyűjtése, a dallamok történetének kikutatása és leírása, az egyházi ének dallamának speciális törvényszerűségének megállapítása. (Egyházzenei rész.)" (op. cit. 9)

Összehasonlítással lássunk egy német definíciót:

„Hymnologie ist die Lehre vom Kirchenlied. Weil sie es sowohl mit seiner textlichen als auch mit seiner melodischen Gestalt zu tun hat, ist sie einerseits ein Teilgebiet der theologischen Forschung, andererseits ein Stück Musikwissenschaft.“ Christoph Albrecht: *Einführung in die Hymnologie*. 2. Aufl. Berlin 1984. Evangelische Verlagsanstalt. 7.

Csomasz Tóth Kálmán szerint: „a *hymnologia* szervesen vett egyházi, tehát keresztyén tudomány, amely az egyházi éneklés és az egyes énekek lényegét, tárgyát, ismertető jegyeit, az istentiszteletben elfoglalt helyét, fajait, formáit, istentiszteleten kívüli használatuk határait, zenei sajátosságait, történetét és nyilvántartását *theologiai szempontból vizsgálja*. Ebben az értelemben a hymnologia feladata az egyházi éneklés rendjének ellenőrzése és az egyházban kifejezett kollektív hittudatnak, hagyománynak és célkitűzésnek megfelelő irányítása és fejlesztése a gyülekezeti igehirdetéssel és imádsággal összhangban. Ezt a feladatát öt, egymással szoros kapcsolatban álló munkaág művelésével munkálhatja. Ezek:

1. a *theologiai* munkaág, amely a gyülekezeti éneklésnek a Szentírásban megadott és az eddigi keresztyén theológiában különféleképpen értelmezett elvi kérdéseit vizsgálja és alkalmazza;

2. a *történeti* munkaág, amely az egyházi éneklés irányainak, gyakorlatának és az azt leginkább tükröző énekeskönyveknek a történetét kutatja és azok tanulságait a theologia számára összegezi;

3. az *irodalmi* munkaág, amely az énekszövegek tartalmi és formai kérdéseit vizsgálja, főleg irodalomtörténeti és esztétikai szempontból;

4. a *zenei* munkaág, amely a dallamokat vizsgálja zene és művelődéstörténeti, formai és esztétikai szempontból; végül

5. a *rendszerező* munkaág, amely a szövegeket és dallamokat külön összegyűjti, lexikális rendszerbe foglalja és nyilvántartja, kapcsolataikat megállapítja és mindezekkel nemcsak a többi munkaágakat támogatja, hanem az énekeskönyvek anyagának időnkénti revízióját is megkönnyíti, sőt megalapozza.“ *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 13.

A rendszerezésben külön szövegi és dallami nyilvántartást olyannyira e definíció értelmében tekintette Csomasz Tóth Kálmán, hogy az RMDT I. kötetében (a dallamok sorszáma szerint) külön helyezte el a dallamokra, és külön a szövegekre vonatkozó jegyzeteket.